

Національна академія наук України
Інститут історії України

ФЕДЬКОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94:329.14(477)“19”(043.3)

**УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА В СУСПІЛЬНОМУ
ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
Дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Рєєнт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора, завідувач відділу історії України
XIX – початку XX ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Бевз Тетяна Анатоліївна,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу соціально-
політичної історії;

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Гирич Ігор Борисович,
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України;

доктор історичних наук, професор
Лозовий Віталій Станіславович,
Національний інститут стратегічних досліджень,
головний науковий співробітник відділу
гуманітарної безпеки.

Захист відбудеться “22” грудня 2017 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 620.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “21” листопада 2017 р.

**Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор**

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. На межі XX і XXI ст. в українському суспільстві відбуваються складні та суперечливі соціокультурні трансформації. Досвід показує, що здійснення глибоких структурних перетворень є можливим тільки на основі засвоєння і використання фундаментальних теоретичних моделей, уже апробованих людством. Однією з них може слугувати соціал-демократична, що акумулює багатий світовий досвід, яким політична еліта може скористатися для розв'язання нагальних проблем суспільного розвитку. В Україні бракує потужної соціал-демократичної партії, що репрезентувала б інтереси робітників і середнього класу, який наразі формується, адже в суспільстві, економіка якого ґрунтується на приватній власності, витворюються численні суперечності: у виробничих відносинах спостерігаємо протиріччя між найманими працівниками та підприємцями; зростає соціальне розшарування на бідних і багатих, яке набуває гіпертрофованих розмірів. Саме тому історія теорії та практики соціал-демократії є важливими напрямом наукових досліджень істориків, економістів, політологів, соціологів і викликає значний інтерес в української громадськості.

Місце і роль партій у політичній системі суспільства є однією з актуальних проблем для сучасної України. Наявність потужних ідеологічних партій, що здійснюють діяльність у правовому полі національної держави, – важлива умова існування успішної країни. Важливо врахувати історичний досвід багатопартійності в Російській імперії, в інших країнах для створення оптимальної партійно-політичної системи. Це, з одного боку, убезпечить від формування авторитаризму, з іншого – уможливить створення належних політичних, правових та економічних умов для формування ідеологічних партій, які для досягнення політичних цілей будуть діяти в рамках правового поля держави.

Українська соціал-демократична спілка вже понад століття є предметом вивчення вчених-істориків. Попри численні праці, автори по-різному оцінюють місце та роль цієї організації в суспільно-політичному житті українських губерній Російської імперії. Дослідження історії УСДС має важливе наукове значення, проте в історіографії відсутня комплексна узагальнювальна праця з цієї проблеми.

Об'єктом дослідження стали соціокультурні умови функціонування марксистських організацій і розгортання соціал-демократичного руху в українських губерніях Російської імперії. А його **предметом** – ідейно-теоретичні та організаційні форми діяльності Української соціал-демократичної спілки на початку XX ст.

З огляду на них, поставлено за мету схарактеризувати особливості формування та визначальні риси робітничого класу Російської імперії та її українських губерній в умовах наздоганяючої капіталістичної модернізації, здійснити класифікацію марксистських партій і спілок, з'ясувати обставини утворення Спілки, еволюцію її ідейних та організаційних засад, форм і методів діяльності, причин занепаду.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення таких завдань:

- схарактеризувати історіографію проблеми;
- окреслити джерельну базу дослідження та рівень репрезентативності джерел;

- з'ясувати теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи;
- встановити прикметні риси робітничого класу Російської імперії й її українських губерній, окреслити проблему взаємин пролетаріату та марксистських політичних партій і спілок у добу модернізації;
- обґрунтувати концепцію марксистських організацій і здійснити структурування соціал-демократичних партій і спілок у романівській монархії, зокрема й українських;
- простежити процес виникнення, формування та еволюцію ідейно-теоретичних і організаційних засад УСДС у 1905 – березні 1906 р. на тлі соціально-політичних процесів;
- схарактеризувати керівництво, структуру, фінанси, склад і чисельність організацій Української Спілки РСДРП у період піднесення діяльності (квітень 1906 – 3 червня 1907 рр.);
- з'ясувати форми та методи роботи спілчан під час розросту громади;
- проаналізувати умови функціонування та становище партійних громад Спілки у добу реакції;
- встановити роль Української соціал-демократичної спілки в боротьбі фракцій усередині РСДРП і в міжпартійних взаєминах;
- з'ясувати причини занепаду УСДС.

Територіальні та географічні межі роботи охоплюють переважно п'ять українських губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська та Полтавська) Російської імперії – основний обшир, у якому працювала Українська соціал-демократична спілка РСДРП. Зазначені адміністративно-територіальні одиниці розташовувалися на території Наддніпрянської України – географічний термін, яким ми також послуговуємося. Водночас, певний час до складу УСДС входили партійні осередки української Херсонщини, а також Бессарабської губернії (теперішня Молдова) та Гомельського повіту Могилівської губернії (Білорусь). У дисертаційній роботі ми свідомо виходили за зазначені географічні межі, коли розглядали питання про розкол РУП та утворення Спілки; події, пов'язані з цим, відбувалися у Львові, Женеві, Амстердамі. Простежуючи зв'язки УСДС з іншими партійними осередками РСДРП, ми згадували Санкт-Петербург, Варшаву та інші міста імперії. За умов переслідувань спілчан у добу реакції, центрами діяльності Закордонної групи Спілки стали Женева та Відень.

Методологічні засади. Використано історико-культурний і цивілізаційний підходи та загальнонаукові методологічні принципи. У дисертації застосовано фундаментальні принципи історизму, всебічності, об'єктивності, які орієнтовані на використання джерельної бази в максимальному обсязі та її комплексний і системний аналіз. Принцип багатофакторності є сприятливим у вивченні різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на діяльність УСДС. Принцип системності забезпечує вивчення історичних явищ у єдності всіх складників. Важливим аспектом методологічної основи є застосування різних теоретичних методів під час викладення матеріалу: загальнонаукових – історичного; спеціально-історичних – проблемно-хронологічного, історико-типологічного.

Хронологічні межі охоплюють 1904–1912 рр. – від виникнення до занепаду Української соціал-демократичної спілки. Водночас, ми свідомо виходили за зазначені часові межі, коли з'ясовували передумови та причини виникнення цієї марксистської громади та простежували політичну долю її членів після того, як сама вона вже перестала існувати.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що *вперше*:

- Завдяки використанню емпірично-теоретичних методів дослідження обґрунтовано концепцію інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій і спілок, яка стала важливою основою для дослідження Української соціал-демократичної спілки РСДРП;
- доведено, що наявна джерельна база, яка охоплює нові документи і матеріали з архівів України та Російської Федерації, достатньо повно висвітлює історичні події та явища пов'язані з УСДС, а також є репрезентативною для вивчення проблеми та забезпечує її об'єктивне висвітлення;
- доведено, що Українська соціал-демократична спілка була меншовицькою організацією, ідейно-теоретичні засади та практична діяльність якої засвідчували її революційний, інтернаціоналістський характер;
- з'ясовано загальні обставини, уточнено хронологію та роль Російської соціал-демократичної робітничої партії в розколі Революційної української партії наприкінці 1904 – на початку 1905 рр.;
- здійснено періодизацію історії УСДС і схарактеризовано її функціонування на кожному з періодів у 1904–1912 рр.; простежено еволюцію структури, керівних органів, етносоціального складу та чисельності Української Спілки, фінансові засади її діяльності; окреслено пріоритетні завдання, форми та методи роботи членів спілчанських організацій на початку ХХ ст.;

Подальший розвиток отримали:

- теоретико-методологічні засади дослідження, що дало змогу поглибити вивчення робітничого класу Наддніпрянської України в умовах екзогенної (наздоганяючої) модернізації, його взаємин з політичними організаціями;
- питання про взаємовідносини марксистських політичних партій і спілок, фракцій РСДРП на початку ХХ ст. та роль УСДС у них;
- проблеми формування ментальності різних соціальних груп суспільства під впливом діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, церкви, політичних партій і громадських організацій.

Уточнено:

- питання про кількість, чисельність і регіональні особливості функціонування спілчанських громад;
- біографії провідних діячів соціал-демократичного руху в українських губерніях та загалом у Російській імперії;
- умови праці політичних партій і спілок, форми та методи протидії їхньому впливу з боку правоохоронних органів самодержавства.

Практичне значення одержаних результатів. Новизна та введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу разом із висновками мають сприяти

зростанню наукових знань та формуванню цілісного уявлення про сутність та особливості соціально-політичних процесів в українських губерніях Російської імперії. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані для написання конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України, а також під час вивчення загальних і спеціальних курсів із загальної історії України, історії Білорусі та Молдови, окремих аспектів політичного та соціального минулого другої половини XIX – початку XX ст.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційної роботи доповідалися автором на шістнадцяти наукових форумах різного формату, що проводилися в Києві, Кам'янці-Подільському, Дніпропетровську, Черкасах, Хмельницькому та ін. містах України. Дослідження пройшло апробацію на звітних наукових конференціях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та на засіданнях відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Публікації. Основні результати роботи опубліковано в монографії (41,4 обл. вид. арк.) та 40 публікаціях, із них 21 – статті у провідних фахових журналах, 9 – у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, 19 – в інших виданнях і матеріалах конференцій.

Структура дисертації сформована за проблемно-хронологічним принципом і її архітектоніка визначається змістом досліджуваної проблеми, метою та завданнями. Вона складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій автора за темою роботи, вступу, п'яти розділів, поділених на 15 підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 581 сторінка, із них 405 – основного тексту, 144 займає перелік використаних джерел і літератури (1412 позицій) та 5 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність, визначаються мета, об'єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі, методи, наукова новизна, практичне значення, вказані апробація, кількість публікацій і структура дослідження.

У першому розділі «**Історіографія, джерела та методологія дисертаційної роботи**» проаналізовано стан наукового вивчення теми, схарактеризовано джерельну базу та розкрито дослідницькі можливості використаних наукових теорій, методологічних принципів і методів.

У першому підрозділі першого розділу з'ясовано стан наукового вивчення УСДС. Вивчення історії української соціал-демократії розпочалося в добу Першої російської революції і триває понад 110 років. У дослідженні проблеми можна виокремити три періоди: 1) дореволюційний (1906–1917 рр.); 2) радянську добу (1917 – до кінця 1980 рр.) та 3) сучасну історіографію, яка розпочалася на межі 1980-х та 1990-х рр. і триває досі. Така періодизація ґрунтується на тезі, що основні праці з проблеми творилися на території українських земель, незалежно від того, у

межах яких країн вони перебували, або ж в умовах функціонування Української держави. Водночас, у рамках цих періодів ми розглядали важливі дослідження українських вчених, які працювали в еміграції, і зарубіжних науковців. Останні праці цінні не лише своїм теоретичним і фактичним матеріалом, а й можливістю здійснювати порівняльний аналіз із тими роботами, які виходили друком в Україні.

У дореволюційну добу опубліковані статті та брошури належали переважно діячам політичних організацій (В. Дорошенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Жук, К. Залевський, Л. Мартов), ідейні та програмні засади яких вони обстоювали. Зауважимо, що ці праці були здебільшого публіцистичними і, оскільки марксистські партії та спілки, зокрема УСДС, діяли конспіративно та зазнавали переслідувань таємною поліцією, то в них не називалися прізвища спілчанських діячів, не наводилися дані про окремі громади та їх чисельність.

Більше практичний ніж науковий інтерес до Спілки мали праці з історії революційного руху, написані службовцями Департаменту поліції (ДП). Найґрунтовніше підійшов до з'ясування цього питання відомий діяч таємної поліції О. Спірідовіч, який на основі наявних в установі документів подав ґрунтовну історію РСДРП. Автор згадав також участь УСДС у роботі меншовицької конференції у квітні 1905 р., а в додатках подав проект її статуту, опублікований в «Искре».

Плідні дослідження здійснювалися в Радянській Україні у 1920-ті рр.; цьому сприяли відкриття архівів царської охоранки та відносна свобода творчості. Авторами праць часто ставали колишні партійні діячі, які вміщували в них певний мемуарний компонент. Марксистський напрям в історичній науці на той час ще не домінував і в межах цієї парадигми існували різні наукові підходи. Тоді опубліковані перші монографії з історії РУП (УСДРП) і Спілки.

Революційній українській партії присвячені праці колишніх українських соціал-демократів та істориків В. Дорошенка та Й. Гермайзе. Автори, перший – лаконічніше та переважно на основі власних спогадів, оскільки перебував в еміграції, другий – поширено й із використанням великої кількості історичних джерел, розглянули генезу та еволюцію партії до перемоги в ній марксистських засад, обставини, що призвели до її розламу на межі 1904 і 1905 рр. Дослідники з'ясували становище РУП та УСДС і відзначили конкуренцію між ними за вплив на український пролетаріат у період Першої російської революції.

У 1926 р. вийшла єдина на сьогодні праця, предметом розгляду якої стала Українська соціал-демократична спілка. Її автор – колишній спілчанин і член Головного комітету (ГК) А. Ріш. Це не монографічне дослідження у прямому значенні цього слова, бо автор поставив за мету не так об'єктивно відтворити її історію, як здійснити апологію Спілки. Окрім того, воно не має звичного для монографії наукового апарату. Зауважимо, що А. Ріш використав велику кількість історичних джерел, котрі дозволили досить повно відтворити історію УСДС. Окремі аспекти діяльності спілчанських організацій автор виклав на основі власних спогадів; мемуарний компонент праці можемо розглядати як його усноісторичні свідчення. Враховуючи обставини часу, він намагався та все ж не зміг довести, що Спілка була не меншовицькою організацією, а більше центристською (за його словами – «болотистою»). Водночас А. Ріш показав, що УСДС виступала

автономною соціал-демократичною організацією в складі РСДРП, яка мала значні успіхи в революційному русі. Попри відзначені позитивні риси дослідження А. Ріша, констатуємо, що він не зумів адекватно відтворити історію УСДС і його праця залишилася історіографічною пам'яткою доби, в якій відбиті гострі ідейно-політичні дискусії 1920-х рр. Автор зробив також низку фактографічних помилок.

У час існування в СРСР тоталітарного режиму настала вимушена «історіографічна перерва», під час якої дослідження з історії українського соціал-демократичного руху фактично припинилися, а в узагальнювальних працях з історії більшовизму та революційного руху ретранслювалися лише негативні оцінки, що стосувалися вигаданого «опортунізму» та «націоналізму» Спілки. Остання, разом із РУП, оголошувалася «дрібнобуржуазною» партією. Дискретність процесу вивчення історії української соціал-демократії в УРСР підкреслюють публікації на Заході праць Д. Дорошенка та П. Феденка, у яких розглядалася порушена проблема. Д. Дорошенко простежив ідейну еволюцію українських спілчан у контексті розгляду національної політичної думки напередодні та в період Першої світової війни. П. Феденко у загальних рисах з'ясував ідейні та організаційні передумови виникнення Української Спілки та охарактеризував її діяльність у 1905–1907 рр. Він слушно зауважив, що надії провідників УСДС на перетворення її на єдину соціал-демократичну організацію в Україні та «українізацію» РСДРП виявилися марними. Водночас автор припустився й окремих помилок: справедливо відзначивши успішну роботу Спілки під час виборів до II Державної думи, він необґрунтовано стверджував про обрання до цього законодавчого органу 14 спілчан. Цю помилку П. Феденка згодом повторили інші вчені.

У роки хрущовської «відлиги», яка позначилася певною «лібералізацією» комуністичного режиму, стало помітним поживлення наукових пошуків у СРСР у межах «марксистсько-ленінської» парадигми історичного процесу. З'явилися праці з історії політичних партій і спілок у Російській імперії, що свідчило про «реабілітацію» цієї наукової проблеми. Показовим став вихід наприкінці хрущовського десятиліття роботи «Очерки истории Коммунистической партии Украины», що стала каноном радянської «історико-партійної науки». У ній простежено генезу та розвиток соціал-демократичного руху в українських губерніях наприкінці XIX та на початку XX ст. і традиційно наголошувалося на провідній ролі більшовиків у суспільному житті Наддніпрянської України. Автори назвали окремі факти з історії Спілки, відзначили входження цієї громади на автономних підвалинах до складу меншовицької фракції РСДРП, однак її загальна оцінка й надалі була негативною.

Після короткочасної лібералізації комуністичного режиму на початку 1970-х рр. в Україні розпочався новий «наступ на ідеологічному фронті». В історичній науці склалася нова історіографічна ситуація, прикметними ознаками якої були жорстка монополізація історичної істини та недоторканість історіографічних канонів, створених ще в сталінську добу. З огляду на розгортання дисидентського руху в УРСР, керівні органи КПУ ставили завдання вести рішучу боротьбу з «буржуазно-націоналістичною історіографією». Тому у 1970–1980-х рр. радянські історики приділяли пильну увагу проблемам історії національно-визвольного руху.

Українські політичні партії, Українська соціал-демократична спілка стали предметом розгляду в монографічних працях провідного радянського вченого та співробітника ЦК КПУ І. Кураса. Використовуючи значну джерельну базу, дослідник розглянув питання виникнення та діяльності Спілки в 1905–1907 рр. Автор доречно відзначив статус цієї організації як великого соціал-демократичного союзу РСДРП, який поділяв ідейні засади і тактику меншовицької фракції. Проте він безпідставно звинувачував спілчан у прагненні «штучно відгородити робітників України від трудящих інших націй і послабити їх спільну боротьбу» та в розпалюванні «...національної ворожнечі». Діяльність УСДС у роки реакції подавалася виключно негативно. Отже, у працях І. Кураса подано низку фактів та узагальнень з історії української соціал-демократії, проте загальна оцінка ролі політичної організації Спілки була негативною. Основною причиною необ'єктивності праць дослідника стала його ідеологічна упередженість.

Сучасний період розвитку української історіографії розпочався наприкінці 1980-х рр., а з відновленням державного суверенітету України історична наука почала розвиватися під впливом позитивних політичних і духовних чинників. Попри деякі об'єктивні та суб'єктивні труднощі, створилася принципово нова історіографічна ситуація, з притаманною їй відмовою вчених від ідеологічних догм, вільним вибором наукової тематики досліджень і можливістю вивчати історичне минуле на основі різних теоретико-методологічних засад. Використання останніх стало можливим завдяки вільному обміну науковою інформацією та знайомству з працями зарубіжних дослідників. Відійшли в минуле обмеження, що стосувалися доступу до історичних джерел. Плідні дослідження сьогодні здійснюються з історії української соціал-демократії.

Успішний аналіз історії Української соціал-демократичної спілки стає можливим завдяки її розгляду в широкому контексті. Зокрема, важливе значення для з'ясування її ролі і місця в суспільному житті мають праці, присвячені історії марксизму у світі та в Україні, а також дослідження соціально-політичних процесів у Російській імперії доби модернізації. В аналізі ідеології та практики марксизму, національних різновидів цієї доктрини важливе значення мають публікації, присвячені його історії у світі (С. Кульчицький, М. Маля, Р. Сервіс), окремим марксистським організаціям, які діяли в Російській імперії (В. Гусєв, О. Білобровець, В. Кривенький, О. Симчишин). Оскільки Українська соціал-демократична спілка входила до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії, то ми не могли, зрозуміло, оминати увагою праці з історії російської соціал-демократії, зокрема меншовизму (М. Смірнова, С. Тютюкін, В. Шелохаєв, І. Урілов). Зазначені дослідження дозволили здійснити теоретико-методологічне осмислення феномену марксизму та обґрунтувати концепцію партій і спілок цього напрямку, з'ясувати місце УСДС в соціал-демократичному русі.

Переосмислення історії української соціал-демократії «у дожовтнєву добу», ролі УСДС у суспільному житті розпочалося на порубіжжі 1980 та 1990-х рр., але цей процес відбувався переважно на старій джерельній та історіографічній основі й тому не міг дати якісно нового наукового знання. Лише згодом з'явилися важливі монографічні дослідження, присвячені теоретико-методологічним засадам наукової

праці, соціокультурним умовам і розгортанню українського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., ролі вітчизняних марксистських партій і спілок та їхніх діячів у суспільному житті романівської монархії та в міжнародному соціалістичному русі. Зазначені проблеми досліджували українські вчені Т. Бевз, В. Верстюк, О. Висоцький, І. Гирич, А. Голуб, О. Жерноклеєв, М. Кармазіна, Г. Касьянов, Ю. Левенець, В. Литвин, В. Лозовий, А. Павко, О. Рєєнт, В. Яремчук та ін. У їхніх роботах об'єктивно відтворено соціокультурні умови виникнення та діяльності політичних організацій, розглянуто різні аспекти історії українського соціал-демократичного руху (зокрема й діяльність УСДС), вивчено як його окремі проблеми, так і рух загалом у контексті історії України. Праці зарубіжних авторів Т. Гунчака, С. Єкельчика, Е. Карра, А. Каппелера, Е. Каррер д'Анкокс, Б. Кравченка, Р. Пайпса, Л. Хеймсона, Т. Шаніна, Р. Шпорлюка дали змогу з'ясувати широкий історичний контекст, який безпосередньо чи опосередковано стосується Спілки.

Важливою подією в історіографії українського соціал-демократичного руху кінця XIX – початку XX ст. став вихід монографії В. Головченка «Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.» (1996). Дослідник використав широкий комплекс історіографічних і особливо історичних джерел, що дозволило йому здійснити цілісний аналіз проблем, пов'язаних із зародженням та еволюцією марксизму в Наддніпрянській Україні. Він розглянув існування в РУП різних напрямів і течій, з'ясував коло осіб, які їх репрезентували, встановив передумови та обставини розколу РУП, який відбувся на межі 1904 та 1905 р. Автор переконливо довів, що розлам стався через ідейні та організаційні суперечки; прихильники тісної співпраці та входження РУП на засадах автономії до складу РСДРП сподівалися скористатися підтримкою останньої для посилення революційного руху в Україні. Водночас, як з'ясував учений, спілчани недооцінили небезпеку централізму російської марксистської партії для української соціал-демократії. Учений також загально розглянув діяльність УСДС у 1905–1907 рр., її взаємини з УСДРП. Загалом ця монографія стала важливою подією в осмисленні феномену української соціал-демократії.

Формування українських політичних партій у контексті дослідження «українського питання» в Російській імперії докладно висвітлив Ю. Лавров, котрий з'ясував процес формування Революційної української партії та її генезу на початку XX ст. Важливе значення для дослідження історії УСДС має з'ясування ним ідейних та організаційних змін у партії, наявність у ній різних течій. Автор на нововідкритих архівних матеріалах докладно дослідив перебіг дискусії на «невідбутому» з'їзді, відзначив розкольніцьку роль у тих подіях діячів російської соціал-демократії.

Українська соціал-демократична спілка стала предметом наукового аналізу С. Наумова. У спеціальних статтях, присвячених УСДС, учений висунув та обґрунтував низку наукових гіпотез, у яких окреслив роль і значення цієї громади в суспільно-політичному житті українських губерній. Історик також окреслив подальшу перспективу дослідження – необхідність підготовки «публікацій монографічного формату».

Отже, найбільш вивченими аспектами історії Української соціал-демократичної спілки РСДРП є: її діяльність, спрямована на організацію боротьби

селян і сільських робітників у добу революції 1905–1907 рр. та визначення її місця в партійно-політичних відносинах початку ХХ ст. Водночас і досі нез'ясованими є важливі питання, пов'язані з виникненням цієї організації, формуванням ідейних та організаційних засад її функціонування, ролі спілчанської громади в російській марксистській партії та взаємини з іншими соціал-демократичними організаціями, насамперед РУП-УСДРП і Бундом, причини занепаду цього партійного союзу РСДРП. Доцільно звернути увагу на вивчення специфіки модернізаційних процесів у романівській імперії та її українських губерніях, що дозволить зрозуміти, чому саме такою виявилася партійно-політична система – конфігурація партій і спілок різних ідейних напрямів, та якою була роль останніх у суспільному житті. Отже, потрібне комплексне дослідження історії Української соціал-демократичної спілки в контексті епохи модернізації в Російській імперії та її українських губерній.

У підрозділі 1.2 «Джерельна основа дослідження» проаналізовано джерельну базу дисертаційної роботи. Схарактеризовано комплекс опублікованих та неопублікованих джерел, які поділяємо в такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження. Реєстр налічує, зокрема, назви 527 архівних справ із 37 фондів дев'яти архівних установ України та Російської Федерації. Це різноманітні за походженням і змістом історичні джерела, аналіз яких здійснено з використанням здобутків сучасних спеціальних джерелознавчих досліджень. Ми скористалися класифікацією, розробленою українським ученим І. Михальським у монографії, присвяченій аналізу історичних джерел з історії українських політичних партій. Вона передбачає поділ джерел на види за спільністю походження, змістом та призначенням і виокремлює дві великі групи: 1) партійного та 2) іншого походження.

Важливе значення мають документи партійного походження. Для розуміння централістичних принципів побудови РСДРП і програмних засад її діяльності велику вагу мають її статут і програма, адже саме на їхній основі здійснювалося функціонування спілчанської громади у структурі російської марксистської партії. Видана Спілкою програма російської соціал-демократії з коментарями П. Тучапського засвідчувала наявність на початковому етапі певних розбіжностей спілчан із підходами РСДРП до розв'язання національного питання.

Важливу групу партійних документів утворюють матеріали з'їздів, центральних і регіональних конференцій та нарад РСДРП, зокрема й тих, у яких брали участь представники Української соціал-демократичної спілки. Значна частина цих матеріалів опублікована повністю або частково. Вони відображають становище Спілки в складі РСДРП у різні періоди її історії, ставлення цієї партійної громади до стратегії і тактики російської марксистської партії та її фракцій.

Українська соціал-демократична спілка увійшла до складу РСДРП і надалі перебувала в орбіті ідейно-політичного впливу меншовиків. Тому постанови та листи ЦК РСДРП, які націлювали на реалізацію політики партії, мають важливе значення для розуміння того, що обидві фракції російської соціал-демократії провадили революційну стратегію та тактику в революції.

Статути і проекти статутів УСДС та її місцевих громад дали змогу простежити еволюцію організаційних принципів партійного будівництва та статусу Спілки у складі РСДРП, становище місцевих спілчанських осередків. Виявлені статути районних спілчанських організацій уточнюють територіальні межі районів, відтворюють роль місцевих керівних органів – районних конференцій і комітетів.

Українська соціал-демократична спілка використовувала власний автономний статус для проведення конференцій громади. Джерелами слугували матеріали форумів УСДС (березень 1907 р., січень 1909 р.), які дали змогу з'ясувати її стратегію та тактику на різних періодах історії.

Керівництво спілчанськими громадами здійснював ГК УСДС. Однією з форм здійснення ним проведень стало надсилання до організацій циркулярних директивних листів (у 1906 р. – 16, у 1907 р. – щонайменше 11). Усі зазначені документи видані за допомогою гектографа, російською мовою. У них розглядалися проблеми практичної діяльності РСДРП: організація виборів делегатів на партійні з'їзди і конференції, питання партійного будівництва, реалізації стратегії та тактики як загалом партії, так і її місцевих громад.

Пропагандистсько-агітаційні матеріали відображають не лише відповідний напрямок роботи УСДС, а й віддзеркалюють вироблення ідейно-теоретичних засад громади. Насамперед відзначимо спілчанські газети «Правда» (1905), «Листок правди» (1905); «Известия Украинского союза и Южного провинциального бюро РСДРП» (1906), «Правда» (1908), «Известия Украинского союза» (1909). Важливе значення для дисертації має партійна періодична преса РСДРП, до якої належать центральні («Искра», «Голос социал-демократа» та ін.) і регіональні органи: «Киевское слово» (1905), «Колокол» (1906, Полтава). Використано також спільне видання українських соціал-демократів Галичини та Наддніпрянщини «Вперед» (1913, Львів).

Для розуміння сутності ідейно-теоретичних та програмних підвалин, централістичних принципів побудови та фракційних відмінностей важливе значення мають публіцистика і твори партійних діячів російської соціал-демократії: Л. Аксельрод, П. Аксельрода, В. Леніна, Л. Мартова, Г. Плеханова, М. Череваніна та ін. Провідники Спілки (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Тучапський та ін.) виступали зі статтями та брошурами з актуальних питань соціально-економічного та політичного життя в українських губерніях.

Велику групу джерел становлять листівки, відозви та прокламації УСДС. Вони засвідчують, що селяни та сільськогосподарські робітники були основною соціальною групою, на яку спілчани спрямовували діяльність. Спілка надрукувала низку видань, які мобілізували сільських трудівників на страйкову боротьбу за свої політичні та соціально-економічні права.

Порівняно нечисленну групу використаних джерел становили документи особового походження. У мемуарах і мемуарних замітках М. Меленевського, Н. Романович-Ткаченко, О. Скоропис-Йолтуховського відображені дискусійні питання історії РУП на межі 1904 та 1905 рр., коли в партії відбувся розкол. Спогади М. Галагана та О. Скоропис-Йолтуховського дозволяють зробити висновки про роль РУП, УСДРП і УСДС у житті українських губерній на початку ХХ ст. Вони мають

важливе значення для з'ясування форм і методів роботи соціал-демократів-спілчан, їхньої керівної установи та настроїв, що панували в Спілці.

Для характеристики ситуації в РСДРП, міжфракційних відносин у ній на початку ХХ ст. важливими є мемуари її провідних діячів Ю. Мартова і Л. Троцького та регіональних провідників РСДРП В. Вакара та О. Шліхтера. Зазначені твори засвідчують, що спілчанська громада взаємодіяла з різними політичними партіями та фракціями.

Другою важливою групою джерел особового походження є листи, які були найпоширенішим засобом масової комунікації. ГК УСДС вів інтенсивне конспіративне листування з місцевими організаціями. Частина цих епістол, завдяки перлюстрації охранкою, зберігається у фондах установ таємної поліції архівних установ України та РФ. Вони стосуються різних питань стратегії і тактики РСДРП, діяльності спілчанської громади, роботи місцевих осередків. У листах відбиті обставини повсякденного життя соціал-демократичних організацій і її членів.

У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ, м. Москва) ми виявили листи провідника технічної групи меншовиків РСДРП І. Біска, спілчан М. Меленевського, П. Тучапського та ін., які дають змогу з'ясувати таємну роль російських марксистів у розколі РУП на межі 1904 і 1905 рр., створенні УСДС і розгортання нею діяльності. У фонді 280 цієї ж архівної установи зберігається листування спілчанських діячів із Л. Троцьким та ін. особами щодо їхньої участі у виданні газети «Правда», надсилання ними кореспонденцій, підготовці до друку номерів часопису тощо. У листах діячів місцевих спілчанських організацій до редакції газети віддзеркалюється їхнє становище в добу реакції. Питання про причини невдачі перемовин між спілчанами та українськими соціал-демократами у 1910–1912 рр., становище в УСДС напередодні Першої світової війни дозволяють з'ясувати опубліковані листи В. Винниченка, Л. Юркевича, М. Залізняка і В. Степанківського.

Друга велика група, виокремлена І. Михальським і якою ми послуговувалися, охоплює джерела іншого походження. За походженням це джерела з органів державної влади (законодавчі документи, документи місцевих органів влади і матеріали судово-слідчих установ). Складний і суперечливий процес переходу Російської імперії до конституційного ладу знайшов відображення в законодавчих джерелах. Важливе місце у запровадженні конституційної монархії належало Державній думі. Підготовка та проведення виборів до неї мала загалом належне нормативно-правове забезпечення. Його використовували суб'єкти виборчого процесу, зокрема УСДС РСДРП.

Органи місцевої адміністративно-поліцейської влади вели рішучу боротьбу з революціонізуючим впливом УСДС, що мало численні документальні свідчення. Боротьба зі Спілкою ставилася в один ряд із РСДРП, Бундом, ПСР, соціалістами-сіоністами та ін. У дисертації використано понад 50 справ з Особливого відділу ДП МВС Російської імперії (фонд 102 ДАРФ), документи яких присвячені діяльності спілчанських організацій РСДРП – це огляди, циркуляри, рапорти, донесення, матеріали перлюстрації, записи свідчень секретних співробітників та ін. Серед паперів таємної поліції знаходимо велику кількість документів УСДС,

виявлених під час обшуків та арештів соціал-демократичних активістів. Безпосередньо в українських губерніях справа політичного розшуку покладалася на охоронні відділення, губернські жандармські управління, жандармські поліцейські управління залізниць, розшукові пункти. У фондах охоронних відділень і жандармських установ ЦДІАК України зберігаються використані нами списки звинувачених осіб у справах, описи та огляди речових доказів, протоколи допитів, рішення про запобіжні заходи, листування та інші важливі документи. Свідченням зростання ефективності діяльності охоранки є матеріали про зовнішнє (робота філерів) та, особливо, внутрішнє (діяльність секретних співробітників) спостереження за Спілкою.

До матеріалів інших політичних партій і об'єднань, використаних у дослідженні, можемо віднести документи ЦДАВО України у м. Києві архівного фонду 3807 українського громадсько-політичного діяча А. Жука. Оскільки Українська соціал-демократична спілка утворилася внаслідок розколу РУП, то першорядне місце посідають матеріали «невідбутого» з'їзду партії, засідання якого відбувалися на Різдвяні свята 1904 (1905) р. Документи, які містяться в архівних справах, дають змогу окреслити ті ідейні течії, що склалися в РУП напередодні розколу, та політичну позицію, яку мали партійні діячі напередодні, під час і після з'їзду.

Для відображення ставлення представників різних напрямків українства Наддніпрянщини та Західної України до Української соціал-демократичної спілки важливе значення має преса. В українських журналах, які виходили в Наддніпрянщині – «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Киевская старина», «Україна», газеті «Рада» – публікували праці провідні українські суспільно-політичні діячі. Їхні статті віддзеркалюють ставлення українських лібералів, соціал-демократів до прихильників інтернаціонального напрямку в марксизмі. У дисертації використано також матеріали тогочасної преси РУП-УСДРП («Праця», «Селянин», «Вільна Україна», «Наш голос») з метою характеристики ідеології, програми та практичної діяльності національної марксистської партії. Львівська ліберально-демократична газета «Діло» уважно стежила за партійно-політичним життям у підросійських українських губерніях. У статті «Нова українська партія» редакція повідомила читачів про створення Спілки, яка увійшла до складу російської соціал-демократії. «Діло» затаврувало спілчан як «антинаціональну» та «обрусительську» громаду.

Джерела особового походження представників інших політичних партій цікаві інформацією й оцінками, які вони давали подіям, процесам та явищам, що стосувалися загальної партійно-політичної ситуації в українських губерніях, ролі російської соціал-демократії в регіоні (Спілку згадують рідко). Відомий український історик і суспільно-політичний діяч Д. Дорошенко залишив цікаву книгу «Мої спомини про давнє минуле» (1949), у якій розповів про своє життя в контексті історії кінця XIX – початку XX ст. Ми використали також неопубліковані спогади цього ж автора про РУП, написані двадцятьма роками раніше, які зберігаються у фонді А. Жука в ЦДАВО. У роботі використано також спогади представників українського ліберально-демократичного напрямку С. Єфремова, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, які відбивають важливі сторінки історії українського національного руху кінця XIX –

початку XX ст. Зазначені автори загалом критично оцінювали діяльність українських соціал-демократів, особливо за їхнє прагнення об'єднатися з РСДРП.

Джерела особового походження представників органів державної влади царизму (П. Курлов, О. Спірідовіч та ін.) використовувалися з метою з'ясувати форми та методи протидії правоохоронців впливу революційних організацій, зокрема УСДС.

Теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи обґрунтовано в підрозділі 1.3. Під час роботи над темою дисертаційної роботи були враховані напрацювання українського історіографа і теоретика науково-історичних досліджень І. Колесник про стиль наукового мислення. Авторка виокремила прикметні ознаки сучасного (некласичного) стилю історичного мислення, який, на відміну від класичного, орієнтованого на пізнання, націлює дослідників на розуміння минулого.

Для теоретичного досягнення об'єкта і предмета цього дисертаційного дослідження, на нашу думку, найбільш придатною видається теорія модернізації, яку все частіше використовують у світовій, зокрема й українській, історіографії. Модернізацію сьогодні розглядають як глибинний і багаторівневий процес трансформації політичної та соціальної систем, економіки і повсякденного життя, перетворення ціннісних орієнтирів суспільства, стереотипів поглядів і поведінки людей, який спрямований на перехід від традиційного до сучасного суспільства.

Модернізація розглядається як стадіальний, багатофакторний, історично інваріантний і зворотній процес, який має регіональну та цивілізаційну специфіку, відбувається з неоднаковою швидкістю й інтенсивністю в різних суспільних підсистемах і на різних етапах розвитку. Перебіг процесу модернізації залежить від «типу модерності» суспільства – його соціокультурного, регіонального та цивілізаційного контексту. Перспективи модернізації обумовлюються також історичними передумовами в конкретному соціоісторичному організмі. Дослідники розрізняють модернізацію як соціокультурний процес та політику модернізації, яку ініціює правляча еліта з метою подолати економічну та військову відсталість і, в перспективі, зменшити цивілізаційне відставання від країн «першого ешелону». Останній тип модернізації (екзогенної, наздоганяльної) властивий історичному процесу в Російській імперії та її українських губерніях. Ганебна поразка в Кримській війні та подальший несприятливий Паризький мир спричинили реформаторські настрої далекоглядних представників правлячого режиму та частини суспільства. Наздоганяльна модернізація має незбалансований характер, що може спровокувати загострення конфлікту між традицією і привнесеними новими елементами (Ж. Ле Гофф). Така модернізація пов'язана з великими соціальними потрясіннями, внутрішнім насильством, руйнуванням традиційного устрою з далекосяжними негативними наслідками. У Російській імперії це проявилось в гострих політичних і соціальних рухах.

У контексті теми дослідження доречно відзначити, що у процесі модернізації в Російській імперії формувалися елементи громадянського суспільства та правової держави. Зокрема здійснювалася самоорганізація суспільства, що мало вияв у формуванні громадських організацій, професійних спілок і політичних партій. Цей

процес значною мірою відбивав загальноєвропейський феномен. Щоправда, специфікою Російської імперії було те, що самодержавство, опираючись на державно-бюрократичний апарат, прагнуло не допустити політизації суспільного життя та залишити за собою монополію на владу. Відтак вихід із «глухого кута» модернізації багатьом радикалам вбачався в насильницькому знищенні існуючого політичного режиму та побудові соціалістичного ладу. За революційні зміни в Російській імперії виступали соціал-демократичні партії та спілки.

З модернізацією, як слушно зазначають вітчизняні та зарубіжні дослідники, тісно пов'язане модерне націотворення. Модерністи стверджують, що нації виникли не раніше XVIII ст., є продуктами націоналізмів та окреслили їхні питомі ознаки. Важливе значення для розуміння взаємозв'язку модернізації та націєтворення мають синтети Я. Грицака, С. Єскельчика з історії України, написані на основі концептуальних засад формування модерної української нації. В останніх зазначається, що впроваджувана «зверху» політика модернізації сприяла переходу від традиційного до модерного суспільства і супроводжувалася значними змінами в його соціальній структурі. Відомо, що засновники комуністичної теорії К. Маркс і Ф. Енгельс ще в середині XIX ст. помітили, що перехід до капіталістичного суспільства став набувати всесвітнього характеру. В українському соціумі все більшу роль стали відігравати інтернаціональні чинники; зростала питома вага іноземного капіталу в її економіці. У господарському житті регіону зростало значення російської держави, буржуазії та робітничого класу. Модернізація неухильно призводила до денаціоналізації українців.

У дисертаційній роботі використані деякі положення марксистської теорії. Потреба їх залучення зумовлюється низкою обставин. По-перше, Українська соціал-демократична спілка належала до громад, які проголосили марксизм теорією, що не лише науково пояснює картину світу, а й слугує дороговказом у зміні існуючого капіталістичного ладу прогресивнішим комуністичним. Отже, щоб збагнути логіку мислення та дій членів УСДС, важливо осмислити феномен марксизму. По-друге, за визнанням багатьох сучасних учених, марксизм й надалі є доволі продуктивним інструментом, який дозволяє здійснювати пізнання природи та суспільства, тому для аналізу соціуму українських губерній Російської імперії другої половини XIX та початку XX ст. залучено здобутки провідних учених-марксистів, насамперед радянських істориків. Критичне опрацювання їхніх праць, а також використання сучасних теоретико-методологічних підходів і досліджень дало змогу глибоко відтворити модернізаційні процеси тієї епохи. По-третє, студії теорії та практики марксизму, які провадилися в Російській імперії на межі XIX та XX ст., лягли в основу обґрунтування концепції інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій та спілок, яка стала важливою основою для дослідження Української соціал-демократичної спілки (детальніше про це – у підрозділі 2.1).

Окрім того, теоретико-методологічну основу дисертації становлять загальноприйняті в сучасній українській історіографії принципи (багатовимірність, історизм, системність, цілісність, функціональність, множинність, об'єктивність, усебічність тощо) і методи (діалектичний, антропологічний, аналітико-синтетичний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-

системний, історико-хронологічний та історико-ситуаційний, метод класифікації, джерелознавча критика, герменевтика, структурний аналіз та «деконструкція» джерела) наукового історичного пошуку. Ми застосовували також міждисциплінарні підходи, залучивши досягнення «нової історичної науки» (Л. Репіна, Б. Орлов та ін.), яка ґрунтується саме на таких засадах. У дисертації апробовано один із напрямів «нової історичної біографії» – персональну або індивідуальну історію. Оскільки предметом дослідження є політична організація, то цілком доречним виявилось використання теоретико-методологічних засад партології.

Другий розділ **«Гене́за соціал-демократичного руху в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і діалектика взаємин російської та національних соціал-демократій у Наддніпрянській Україні»** складається з трьох взаємопов'язаних підрозділів.

У підрозділі 2.1. з'ясовано, що скасування кріпацтва поклало початок політиці екзогенної модернізації в Російській імперії, яка мала подолати її економічне та військово-технічне відставання. Перетворення охопили економіку країни, соціальну структуру суспільства, у різних груп якої відбувалися зміни архетипних настанов традиційної ментальності. Водночас в основі політичного устрою лежали ідеї абсолютизму, що перешкоджало формуванню політичних партій і громадянського суспільства. Національна та конфесійна нерівноправність збільшували соціальну напругу в романівській Росії. Все зазначене засвідчувало конфліктність процесу модернізації й необхідність змін у країні.

З утворенням політичних організацій ліберального, консервативного, націоналістичного та соціалістичного, напрямків стали вироблятися програми реформування або ж здійснення революційних змін у суспільстві. У своїй діяльності партії та спілки опиралися на різні соціальні групи населення, зокрема й на робітничий клас. Серед багатьох альтернативних урядовому курсу моделей переустрою країни існувала соціал-демократична, що ґрунтувалася на марксизмі. Соціал-демократи представляли себе партіями робітничого класу, чисельність якого в Російській імперії неухильно зростала в другій половині ХІХ та на початку ХХ ст. І хоча пролетарі складали меншість населення країни (напередодні Першої світової війни їхня частка не перебільшувала 20 % населення), проте вони виступали політично та соціально активною групою. Робітничий клас був багатонаціональним і це створювало передумови для діяльності соціал-демократичних організацій різних націй.

Студії над теорією та практикою марксизму в Російській імперії на межі ХІХ і ХХ ст., дали змогу нам обґрунтувати концепцію інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій і спілок, яка стала важливою основою для дослідження Української соціал-демократичної спілки. На початку ХХ ст. у романівській імперії вже діяла РСДРП, а також інші подібні організації недержавних націй. Російські марксистки вважали, що усі національні соціал-демократичні організації неминуче повинні стати частиною РСДРП. Водночас, у процесі політичної діяльності національні марксистські організації прагнули поширити свій вплив на національний пролетаріат, створюючи конкуренцію російській соціал-демократичній партії, і не бажали «влитися» до її складу без забезпечення собі

федеративного статусу або взагалі прагнули залишатись самостійними, що призводило до звинувачень в опортунізмі та націоналізмі.

Ми використали емпірично-теоретичні методи дослідження, узагальнили та пояснили явища, що мали вияв у конкретних фактах історії соціал-демократії в Російській імперії. Здійснивши поступ від конкретного до абстрактного та використавши порівняльно-історичний метод і метод класифікації, ми виокремили ознаки, притаманні обом групам соціал-демократичних організацій. Для порівняння обрано два важливі критерії: 1) пріоритети у розв'язанні соціальних та національних проблем і 2) принципи партійного будівництва – та виявлено суттєві ознаки інтернаціональних і національних партій та спілок.

Інтернаціональні соціал-демократії виступали за побудову соціалістичного ладу, у якому здійсниться усупільнення засобів виробництва й на цій підставі будуть ліквідовані класи, а відтак – соціальний і національний гніт. У питаннях партійного будівництва інтернаціоналісти були прихильниками створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, у якій би на підвалинах автономії діяли національні секції. Національні соціал-демократичні партії також мали класові засади й у своїх програмних вимогах виступали за революційний переустрій чинного суспільства. Вони порушували питання про національно-правовий статус пригноблених націй у майбутньому (досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономії). У справах партійного будівництва виступали за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж побудову РСДРП як федеративного об'єднання національних марксистських організацій. На основі цієї концепції ми виокремили інтернаціональні (РСДРП, СДКПіЛ, Українська соціал-демократична спілка) та національні (Бунд, ППС, РУП-УСДРП та ін.) соціал-демократичні партії та спілки. Зауважимо, що у своїй діяльності обидві групи марксистських організацій декларували прихильність до принципу інтернаціоналізму. Проте часто у представників соціал-демократичних партій державних націй (росіян) або націй із сильними державними традиціями (поляків) під гаслом інтернаціоналізму приховувався великодержавний шовінізм.

У підрозділі 2.2 схарактеризовано соціокультурні умови формування марксизму в українських губерніях Російської імперії. Доведено, що в українському соціал-демократичному русі на межі XIX та XX ст. проявилися два напрями – національний та інтернаціональний. Національні марксистки були репрезентовані групою Українська соціал-демократія, Українською соціалістичною партією, Революційною українською партією та Українською соціал-демократичною робітничою партією. До інтернаціонального напрямку можна залічити Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії та Українську соціал-демократичну спілку.

Найвпливовішою національною марксистською партією була РУП-УСДРП. Вона відстоювала українські національні інтереси та в справі партійного будівництва виступала за об'єднання з іншими соціал-демократичними партіями та спілками на федеративних засадах, а задля вирішення національного питання прагнула досягнути національно-територіальної автономії. Водночас у партії

існувала досить сильна інтернаціональна тенденція. Вона проявилася у недооцінюванні частиною українських марксистів значення національного питання в житті України та Російської держави, а також у прагненні будь-якою ціною досягнути об'єднання з РСДРП. Прихильність до таких поглядів демонстрували невеликі групи («обласніки») або окремі партійці. Причини існування цього напрямку обумовлені слабкістю національної марксистської партії та в потужних ідейних і організаційних впливах російської соціал-демократії.

У підрозділі 2.3. застосовано методологічні підходи «нової історичної біографії», які дозволили дослідити політичні події, пов'язані з розколом РУП і створенням УСДС. Встановлено, що російський меншовик І. Біск, який у 1904–1905 рр. очолював технічну групу фракції, що перебувала у Львові (Австро-Угорщина), тісно співпрацював із діячами Закордонного комітету РУП і членами редакції її партійних видань. Під час їхнього спілкування з'ясувалося, що більшість «закордонців» поділяють погляди російських марксистів на розвиток соціал-демократичного руху в Російській імперії та виступають за входження до складу РСДРП на автономних засадах. Цю частину членів ЗК І. Біск називав автономістами. Водночас нечисленна група рупівців була прихильницею національних форм пролетарського руху й виступала за входження РУП до складу РСДРП на федеративних засадах. І лише незначна група серед «закордонців» виступала за самостійне існування української соціал-демократії. І. Біск та автономісти здійснювали заходи, спрямовані на реалізацію своїх планів. Однак на «невідбутому» з'їзді в грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н. с.) отримати більшість та ухвалити рішення про входження в російську марксистську партію їм не вдалося. Тому 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) вони прийняли ухвалу про вихід зі складу РУП і намітили заходи щодо створення нової організації, яка незабаром отримала назву Українська соціал-демократична спілка. Поділяючи інтернаціоналістські принципи, спілчани поставили собі за мету негайно увійти до складу РСДРП. Вони сподівалися за допомогою цієї потужної партії домогтися соціального та національного визволення України. Це відповідало також інтересам російських марксистів. Внаслідок реалізації домовленостей, 2 (15) лютого 1905 р. УСДС увійшла до РСДРП як автономна громада.

У третьому розділі **«Еволюція ідейно-теоретичних та організаційних засад діяльності Спілки в 1905–1907 рр.»** простежено генезу ідейних підвалин і партійної структури громади в період Першої російської революції.

У підрозділі 3.1. розглянуто ідейно-теоретичні підходи УСДС до головних питань суспільного життя, які цілком корелювалися з поглядами меншості російської марксистської партії. Частина спілчан підтримували ідеї «перманентної революції». У газеті «Правда» та чисельних виданнях спілчани виступали за революційне знищення царського самодержавства, скликання Установчих зборів, проголошення республіканського ладу та утвердження демократичних прав і свобод. Спілка, як і російські марксисты, обстоювала інтернаціоналістську позицію, що полягала в проголошенні боротьби за соціальне та національне визволення. Однак, вона не лише не виступала за надання державно-правового статусу українським губерніям у складі демократичної федеративної Російської республіки,

але навіть не обстоювала національно-культурні потреби українського народу, зокрема й вільного розвитку його мови.

Головним завданням своєї діяльності УСДС вбачала роботу серед українського робітничого класу. Спільчани усвідомлювали, що він зосереджувався головню на селі, тоді як в місті переважали російський, єврейський або зрусифікований пролетаріат і серед нього міцні позиції займали РСДРП і Бунд. УСДС запропонувала програму революційної боротьби селян і сільськогосподарських робітників за повалення самодержавства та встановлення демократичної республіки. Вже починаючи з березня 1905 р. селянам пропонувалося добиватися безоплатної передачі всієї землі, зокрема й поміщицької, сільським трударям. Сільські робітники, за задумом спільчан, мали добиватися підвищення заробітної плати та покращення умов праці в поміщицьких економіях. Велике значення у публікаціях надавалося селянським («мужицьким») комітетам, які мали організовувати боротьбу селян та сільськогосподарських робітників і спільно виступати з міським пролетаріатом під керівництвом соціал-демократичної партії.

У практичній роботі Українська соціал-демократична спілка РСДРП орієнтувалася на меншовицькі осередки російської марксистської партії. В українських губерніях романівської імперії меншовики користувалися більшим впливом, ніж більшовики. Представник УСДС брав участь у засіданнях меншовицької Женевської конференції партійних працівників (квітень–травень 1905 р.). Враховуючи успіхи Спілки у виданні популярної літератури для селян і сільськогосподарських робітників та проведенні практичної роботи на селі, їй доручили вести сільський напрям роботи «м'яких». Це засвідчувало, що спільчани за короткий час зуміли зарекомендувати себе фахівцями з аграрного питання. Важливу роль у становленні УСДС відіграли партійні осередки меншовиків Київської провінції, що діяли в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Полтавській губерніях; у цих регіонах, а також на Херсонщині стали провадити роботу спільчани.

Навесні-влітку 1905 р. меншовики Півдня Російської імперії здійснювали спроби вести партійне будівництво, спрямоване на створення регіональних партійних союзів. 21–24 серпня відбулася їхня Установча конференція, що ухвалила низку рішень, зокрема й про створення чотирьох регіональних об'єднань. Однак конференція не визначила статус Спілки в складі РСДРП.

Спочатку керівний центр Української соціал-демократичної спілки становила редакційна колегія газети «Правда», що перебувала у Львові. Він організував доставку контрабандним шляхом в межі Російської імперії соціал-демократичних видань. Водночас формувалася кадровий склад УСДС, створювалися її осередки на місцях. Найбільшого розмаху набула агітаційно-пропагандистська робота, що спрямовувалася на селян і сільськогосподарських робітників. Одним із її наслідків став масовий страйковий рух на селі. Водночас спільчани поклали початок організації селянства – створенню мережі селянських комітетів, які діяли під їхнім керівництвом; на осінь їх налічувалось 17.

У підрозділі 3.2. схарактеризовано діяльність Української соціал-демократичної спілки на перехідному періоді (листопад 1905 – березень 1906 рр.). У

листопаді 1905 р. відбулася конференція Спілки, що, попри обмежене представництво, мала важливе значення для розбудови її партійної організації. Тоді прийняли статут УСДС та обрали керівний орган – Головний комітет. Водночас відбулися домовленості з представниками потужнішої Київської провінційної організації про об'єднання. Не зважаючи на те, що досягнути цього негайно не вдалося, 10 березня 1906 р. відбулася об'єднавча конференція двох організацій. Потужний імпульс консолідаційним процесам російських марксистів дав IV з'їзд РСДРП, який увійшов в історію як «об'єднавчий». Надалі до Спілки стали приєднуватися соціал-демократичні організації, що діяли на теренах Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також на територіях сусідніх білоруської Гомельщини та молдовської Бессарабії. Єдиним великим регіоном, який «втратили» спілчани, була Херсонщина; їм не вистачило людських та фінансових ресурсів для ведення там роботи. Крім того, вони припустились тактичних помилок: серед українського селянства регіону вони агітували російською мовою. Проте активну працю в цьому українському регіоні розгорнув ХГКСО РСДРП, з яким УСДС тісно взаємодіяла. Загалом до кінця революції 1905–1907 рр. вона перетворилася на велике регіональне об'єднання РСДРП – «область Спілки», яка охоплювала більшу частину території Наддніпрянщини та, частково, прилеглих регіонів. Єдиною великою організацією, що діяла самостійно, був Київський комітет РСДРП. Водночас змінювався національний склад осередків УСДС: поряд із українцями в них працювали євреї, росіяни, білоруси, молдаване та ін.

У четвертому розділі **«Українська соціал-демократична спілка РСДРП на піднесенні (квітень 1906 – червень 1907 рр.)»** розглянуто період найбільшого розмаху її діяльності. Керівництво, структура, фінанси, склад і чисельність організацій Спілки розглянуто у підрозділі 4.1. Схарактеризовано провід ЦК РСДРП громадою УСДС. Представники останньої брали участь у партійних з'їздах і конференціях, отримували партійні директиви та видання, регулярно листувалися з керівництвом російської марксистської партії. ГК, створений у листопаді 1905 р., скликав конференції, здійснював керівництво спілчанськими громадами шляхом безпосередньої участі своїх членів у їхній діяльності, а також через надсилання циркулярних листів, організацію певних кампаній (страйкових, думських, з'їздівських та ін.). Як наслідок цієї роботи, створено розгалужену мережу спілчанських організацій у містах та селах регіону. Керівну роль ГК УСДС визнавало більшовицьке Вузлове бюро Південно-Західної залізниці, що поширювало свій вплив на залізничників і прилеглі до залізниці села. Зазначені громади Спілки мали оптимальні, відносно стійкі та впорядковані взаємозв'язки між собою і перебували в складі регіональних партійних утворень (районні, підрайонні, окружні), які дозволили ефективно реалізовувати її завдання та функції. Після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП відбувалися переговори Спілки з Бундом про створення об'єднаних організацій. І хоча цей процес був складним та не призвів до об'єднання, обидві соціал-демократичні громади тісніше взаємодіяли між собою. Відзначено, що успішна робота провадилася під керівництвом ГК, обраного в листопаді 1905 р. у складі п'яти осіб. Згодом керівний орган поповнювався шляхом

кооптації. Він був полінаціональним за складом і до нього входили переважно українці та євреї. У зазначений час відбулася зміна структури УСДС; замість поділу соціал-демократичної громади за тодішнім адміністративно-територіальним устроєм українських губерній романівської імперії, область Спілки стала поділятися на невеликі райони з подібним соціально-економічним розвитком і зручним транспортним сполученням. Це дозволяло, значною мірою, подолати розрізненість партійних організацій, покращити керівництво соціал-демократичною роботою. Діяльність УСДС опиралася на доволі міцну фінансову основу; попри наявність певних проблем, бюджет ГК у період виборів до II Державної думи становив декілька тисяч рублів. Кошти надходили завдяки членським внескам, від продажу книг, проведення грошових зборів, концертів і пожертв «співчуваючої опозиції». Значними сумами оперували потужні партійні організації Спілки – Сквирсько-Васильківська, Конотопська, Черкаська та ін. Склад соціал-демократичних осередків був інтернаціональним. У ньому можна виділити «тришаровий сандвіч УСДС»: ГК, який складався переважно з українців і євреїв, багатонаціональні міські та містечкові організації з відносно більшістю в них євреїв і сільські спілчанські осередки, у яких переважали українські селяни. Щодо чисельності партійної громади УСДС, то, унаслідок низки чинників, неможливо її встановити достеменно. Проте, враховуючи ступені причетності до соціал-демократичних організацій, можна стверджувати, що найбільшій чисельності та впливу вона досягла наприкінці Першої російської революції.

У підрозділі 4.2. розглянуто організаторську та агітаційно-пропагандистську діяльність Української соціал-демократичної спілки. У 1905–1907 рр. влада та суспільство спостерігали прояви масованого впливу політичних партій, який став можливим завдяки використанню ними сучасного друкарського обладнання та наявності розгалуженої мережі партійних організацій із численними активістами. Українська Спілка мала у своєму розпорядженні низку високопродуктивних друкарень, які видавали значними тиражами листівки, брошури та газети. За наявності розгалуженої мережі організацій, вони набули масового поширення серед широких верст міського робітництва, сільськогосподарських пролетарів і селян. Це забезпечувало інформаційний супровід соціал-демократичної роботи. До соціал-демократичних громад входила відносно численна група соціал-демократичних активістів. У селах діяли соціал-демократичні комітети, що склалися зі «свідомих селян», які опанували на певному рівні марксистські ідеї та прагнули діяти за пропонованими спілчанськими провідниками вказівками. Водночас їхньому світогляду були притаманні глибокі настанови традиційної селянської ментальності.

Підрозділ 4.3 присвячений характеристиці основних напрямів роботи УСДС. Відзначено, що вона брала активну участь у виборах до II Державної думи. Загальне керівництво виборчою кампанією здійснював Центральний комітет РСДРП, а безпосередньо в спілчанській області вона велася під проводом ГК. Керівний орган підготував низку прокламацій, директивних настанов щодо ведення виборчої діяльності у різних виборчих куріях, укладання передвиборчих угод. Члени спілчанського керівництва брали особисту участь у роботі в регіонах, мобілізували партійців і широкі маси трудящих на вибори. УСДС найтісніше

взаємодіяла з Бундом, із яким створила спільні виборчі бюро, виробляла виборчу тактику. Разом з іншими соціалістичними партіями спілчани створили інформаційні бюро. Помітна співпраця Спілки з УСДРП (Черкаси, Ніжин). На Поділлі спілчани взаємодіяли з Партією соціалістів-революціонерів. Активно діяли соціал-демократи серед робітничого класу та селянства. У процесі виборчої кампанії в Українській Спілці виникли деякі проблеми. Потужна діяльність «Союза русского народа» в регіоні ускладнила роботу інтернаціональних за складом, з великою питомою вагою євреїв, спілчанських осередків. Унаслідок виборів УСДС вдалося обрати п'ять депутатів (робітник залізничних майстерень П. Приходько, селянин В. Сахно, робітник цукрового заводу І. Гуменко, учитель Г. Федоров, член ГК УСДС І. Кирієнко) і забезпечити перемогу одного українського соціал-демократа – М. Вовчинського. Усі вони увійшли у соціал-демократичну фракцію Державної думи. Депутати-спілчани активно підтримували зв'язок із своїми виборцями, націлювали останніх на революційну боротьбу з самодержавством. Селяни надсилали в Державну думу свої накази, присуди. Приїзд депутатів в Україну супроводжувався численними зустрічами з виборцями, на яких останніх закликали підтримувати зв'язок із соціал-демократичною фракцією, Державною думою та вести революційну боротьбу. Для налагодження постійного зв'язку між депутатами соціал-демократами та населенням українських губерній ГК УСДС мав на меті створити мережу гуртків і Бюро, що об'єднувало б гуртки п'яти губерній. Підготовка до закриття та розпуск Державної думи відбувалися одночасно з наступом правоохоронних органів на спілчанські громади. Провалилися арешти керівників УСДС, депутатів-спілчан. Українська Спілка не зуміла протистояти владі і лише окремі організації випустили листівки-протести щодо розгону Думи.

УСДС брала участь у виборах і роботі Державної думи. Проте вона не відмовилася від підготовки до збройного протистояння з самодержавством. Про революційний характер меншовизму свідчила постійна налаштованість спілчан на підготовку до збройного повстання. На це вказувала діяльність керівних партійних органів та місцевих соціал-демократичних громад; вони займалися теоретичною підготовкою, заготівлею зброї, вибухових снарядів. При ГК існувала глибоко законспірована військова комісія, що курувала роботу бойових і військових організацій. Джерела вказують на існування бойових дружин у складі спілчанських організацій.

Розділ п'ятий **«Діяльність у добу реакції та занепад УСДС»** складається з трьох підрозділів. У підрозділі 5.1. схарактеризовані масові репресії правоохоронних органів царизму проти членів УСДС. Встановлено, що ліквідації – масові обшуки та арешти – ударили по спілчанських громадах і призвели до дезорганізації їхньої роботи. Жандарми стали отримувати більше інформації про діяльність Української Спілки завдяки секретним співробітникам, які працювали в її осередках та керівництві. Найціннішу інформацію про роботу керівництва Спілки та її місцевих організацій надавав Антип – Й. Барановський, який спочатку працював у низці спілчанських громад, а потім і в її керівництві. У другій половині 1907 р. продовжували функціонувати ГК і регіональна мережа Спілки, у роботі яких відчувалися ознаки кризи. Остання стала наслідком репресивних дій

правоохоронних органів і потужного впливу консервативно-монархічних союзів. Вона мала вияв у «кадровому голоді» ГК, його важкому фінансовому становищі, зменшенні технічних можливостей, що призводило до згортання партійної роботи. Зростала автономізація місцевих соціал-демократичних громад, послабилася координація дій між ними. Спроби спілчанських керівників скликати спочатку обласний з'їзд, а потім і обласну нараду УСДС закінчилися безрезультатно. правонаступницею ГК стала Центральна група Спілки (ЦГС) (кінець жовтня 1907 – початок березня 1908 р.), на яку покладалося завдання керівництва соціал-демократичною роботою області та обрання нового Головного комітету. Проте, коротке пожвавлення праці перервалося новими арештами.

Криза спостерігалася в діяльності місцевих організацій УСДС, яка проявилася в розчаруванні частини соціал-демократів у марксистській доктрині, скороченні мережі та чисельності спілчанських громад, низка з яких припинила існування (Полтавський губернський союз, Чернігівський комітет та ін.). Вона виявилася також у радикалізації настроїв і дій серед членів спілчанських організацій, про що свідчили рішення про створення бойових дружин для проведення експропріацій. Зазначені непоодинокі вчинки засвідчували, що всупереч ідейним настановам, рішенням партійних форумів РСДРП, українські селяни-члени Спілки, згідно з притаманними ментальними настановами, вносили анархічну складову в її діяльність.

У підрозділі 5.2 з'ясовано, що в умовах безперестанних репресій проти спілчан, ініціативу відновлення керівного центру та соціал-демократичної організації області взяли на себе члени УСДС, які опинилися в еміграції. Вони утворили Закордонну групу Спілки на чолі з М. Меленевським, яка ініціювала видання газети «Правда». До роботи в редакції запросили нефракційного соціал-демократа Л. Троцького. Редколегія «Правди» поставила за мету провадити нефракційну ідейно-політичну лінію, спрямовану на подолання розколу в РСДРП і сприяти активізації соціал-демократичного руху. Проте ця політика не отримала підтримки більшості членів спілчанських громад у зв'язку з їхніми меншовицькими переконаннями та завдяки діям таємної поліції, спрямованим на підтримку розколу через своїх таємних агентів Й. Барановського, Ф. Яремченка у керівництві Спілки. Підготовка та проведення 18 січня 1909 р. конференції УСДС у Києві зумовила тимчасове піднесення соціал-демократичного руху. Проте рішення форуму засвідчили про поразку М. Меленевського і його прихильників: «Правду» визнано друкованим органом, який не має відношення до Спілки. Після цього продовжилися арешти та занепад спілчанських громад.

У липні 1910 р. М. Меленевський вийшов із складу редколегії «Правди» «з особистих причин». Проте на той час він і його прихильники, які мали національні почування, переконалися в неможливості досягнути поставленої ще на початках існування УСДС мети – використати силу РСДРП для соціальної та національної емансипації трудящих мас українських губерній. З осені 1910 р. і до серпня-вересня 1912 р. вони вели переговори з УСДРП про об'єднання. Проте останні закінчилися безрезультатно. Більшість українських соціал-демократів не бачили потреби об'єднуватися зі Спілкою, яка на той час перебувала в стані дезорганізації. Окрім

того, інтернаціональні переконання та склад існуючих громад УСДС могли становити проблему у співпраці з національною УСДРП. Важило й те, що українські марксистки не змогли пробачити спілчанам їх колишніх акцій, які часто спрямовувалися проти них.

У підрозділі 5.3. відзначено, що починаючи з другої половини 1908 р. не припинялися спроби відновити роботу керівного центру УСДС й активізувати діяльність спілчанських громад на місцях. Тимчасові керівні органи (Тимчасова група Спілки, Київський технічний центр) робили спроби налагодити роботу, проте перманентні репресії, поширені провокації в лавах спілчан зводили нанівець ці зусилля та породжували в середовищі соціал-демократів розчарування та апатію. Свідченням ідейної деградації стали експропріації, що не припинялися й набували кримінального забарвлення. На місцях діяли окремі громади УСДС, проте вони не проводили широкої партійно-масової роботи і знову повернулися до гуртківщини, слабо контактували між собою. Лише на Волині, Поділлі та Київщині робилися спроби (подекуди – успішні) провести районні та місцеві конференції. Частина спілчан займалася легальною діяльністю, зокрема в кооперативному русі.

Провінційна група Української Спілки (1911–1912 рр.) в українських губерніях і Закордонний комітет Спілки у Львові активізували роботу, спрямовану на відродження громади. Ослаблення централізму в РСДРП призвело до збільшення автономії її регіональних організацій, зокрема керівництва УСДС. Останнє вдалося до деяких самостійних кроків. Сподіваючись отримати фінансову допомогу для розгортання діяльності, представник ЗКС М. Меленевський звертався з листами до керівних органів західноєвропейських соціал-демократичних партій (німецької, шведської, бельгійської та ін.). Спілчанські провідники сподівалися отримати частку грошей РСДРП, які утримували діячі німецької соціал-демократії. Однак зазначені звернення не дали бажаних результатів.

Провідники УСДС сподівалися використати жнива 1912 р. для розгортання страйкового руху сільськогосподарських робітників і селян з виставлянням вимог до поміщиків і заможних селян. З метою організації страйків вони підготували від імені Провінційного бюро відозви «До всіх спілчан» і «Більше плати (до всіх сільськогосподарських робітників)». Проте без мережі міцних соціал-демократичних громад досягти задуманого не вдалося. Це, а також несприятливі суспільні обставини, дискримінаційне виборче законодавство не дозволили спілчанам відіграти хоча б яку-небудь роль під час виборчої кампанії до IV Державної думи. Видана ними агітаційна брошура «Геть закон 3-го юня!» залишилася переважно нерозповсюдженою. Зазначене видання стало ще одним свідченням інтернаціоналістської позиції спілчан, але, водночас, вказувало на новації в їхній поглядах – проголошення національних вимог широкого самоврядування, використання української мови в школах і державних установах.

Представник УСДС М. Меленевський брав участь з дорадчим голосом у серпневій 1912 р. конференції організацій РСДРП, на якій супротивники більшовиків утворили «Серпневий блок». Форум взяв до відома інформацію про переговори Спілки з УСДРП і схвалив резолюцію про агітацію в Україні українською мовою. Це було останнє зібрання РСДРП, у якому брали участь представники УСДС. Відозва

українських соціал-демократичних організацій, зокрема й Спілки, до Базельського конгресу II Інтернаціоналу (листопад 1912 р.) стала останнім історичним документом, який засвідчував її діяльність. Після цього Українська соціал-демократична спілка РСДРП як політична громада перестала існувати.

Дослідження умов діяльності, генезису ідейно-теоретичних та організаційних засад Української соціал-демократичної спілки РСДРП на початку ХХ ст. уможливило зробити **узагальнення та висновки**:

З'ясовано, що вивчення історії Української соціал-демократичної спілки РСДРП відбувалося трьома періодами. У першому, дореволюційному, друкувалися переважно публіцистичні брошури та статті, у яких загалом характеризувалися ідейні та програмні засади, форми і методи роботи цієї громади. У радянську добу, з 1917 і до кінця 1980-х рр., найбільш плідними виявилися 1920-ті рр., коли вийшли праці з історії української соціал-демократії (О. Гермайзе, В. Дорошенко, А. Ріш), у яких з'ясовано також і роль УСДС у революційному русі. Починаючи з 1930-х і до початку 1960-х рр. історія Спілки в Радянській Україні практично не досліджувалась, проте на Заході вона розглядалась у працях Д. Дорошенка та П. Феденка. Найґрунтовніше, з використанням великої джерельної бази, історію української соціал-демократії, зокрема й УСДС, дослідив І. Курас. Однак, дати об'єктивну оцінку цій політичній громаді радянські вчені не зуміли через ідеологічну тенденційність. Певний поступ у дослідженні проблеми спостерігаємо на сучасному періоді. Завдяки працям українських істориків (В. Головченко, Ю. Лавров, С. Наумов та ін.) найбільш вивченими аспектами проблеми є діяльність Спілки, спрямована на організацію боротьби селян і сільських робітників у добу революції 1905–1907 рр. і роль у партійно-політичних відносинах початку ХХ ст. Водночас сьогодні є нез'ясованими важливі питання, пов'язані з виникненням і функціонуванням цієї громади, формуванням її ідейних підвалин і ролі в суспільному житті українських губерній Російської імперії. Усе це засвідчує, що потрібна узагальнююча комплексна праця з історії Української соціал-демократичної спілки.

Встановлено, що для дослідження історії Спілки використана велика та багатопланова джерельна база, яка містить законодавчі документи, діловодну документацію, пресу та агітаційно-пропагандистські матеріали, джерела особового походження. Усі джерела поділено на дві великих групи: 1) джерела партійного та 2) джерела непартійного походження. Застосований у дисертації комплексний підхід до джерел дозволив виокремити в межах першої групи партійно-організаційні документи і матеріали, пропагандистсько-агітаційні джерела, мемуари й особисте листування. У складі другої групи інтегровано законодавчі документи, документи місцевих органів влади, матеріали судово-слідчих установ, публіцистику та джерела особового походження. Важливе значення має «актуалізована» інформація з Національного архівного фонду України та архівних установ Російської Федерації (понад 50 справ ДП МВС Російської імперії про політичні партії та спілки, які зберігаються в ДАРФ, та документи соціал-демократичних організацій у РДАСП). Усі зазначені джерела доволі репрезентативні та дозволяють об'єктивно дослідити історію Української соціал-демократичної спілки.

Відзначено, що модернізація в Російській імперії та її українських губерніях у другій половині XIX і на початку XX ст. виявилася в істотних трансформаціях усіх сфер суспільного життя. Робітничий клас був строкатою в національному та ідейному відношенні групою, яка вирізнялася високою соціально-політичною активністю. Частка кваліфікованих робітників залишалася невеликою, а майже половину індустріального пролетаріату Наддніпрянщини становили вчорашні селяни, що накладало відбиток на його світогляд. Найчисельнішу національну групу робітництва утворювали росіяни і зосереджувалися вони головно на Півдні України, а це формувало підстави для успішної діяльності РСДРП. Українців у складі фабрично-заводського пролетаріату було менше половини. Водночас, переважно вони утворювали найбільший «загін» сільськогосподарських робітників, що відбивало аграрно-індустріальний характер економіки українських губерній. Серед них працювали Українська Спілка та РУП-УСДРП. Єврейське робітництво зосереджувалося переважно на невеликих підприємствах ремісничо-кустарного та мануфактурного типу міст і містечок так званої «смуги єврейської осілості», до якої входила більшість українських губерній. У боротьбі за вплив на нього соціал-демократичний Бунд змагався із сіоністсько-соціалістичними організаціями. Марксистські партії та спілки були провідними у роботі серед пролетаріату, проте їхню чисельність та роль у суспільно-політичному житті українських губерній ще належить з'ясувати. Найближчим конкурентом соціал-демократів за вплив на робітників виступала неонародницька партія есерів. Ліберальні і консервативні політичні партії та союзи також працювали в робітничому середовищі.

Розроблено концепцію інтернаціональних та національних марксистських партій і спілок. Згідно з нею, попри єдину ідеологічну основу, інтернаціональні соціал-демократичні організації виступали за пріоритет соціальних аспектів у революційній боротьбі та за побудову єдиної централізованої марксистської партії з автономними національними секціями. Національні марксистські партії та спілки також поділяли принципи класової революційної боротьби, хоч водночас виступали на захист національних прав пригноблених націй і за забезпечення їхнього державно-правового статусу в майбутньому. У партійному будівництві національні марксистські організації видавалися прихильниками федеративного устрою РСДРП або ж обстоювали своє самостійне існування. Ця концепція стала однією з важливих теоретичних засад у вивченні історії Спілки.

Досліджено політичні події, пов'язані з розколом РУП і створенням УСДС, для чого використано методологічні засади «нової історичної біографії». Встановлено, що І. Біск у 1904–1905 рр. очолював технічну групу, яка перебувала у Львові, і тісно співпрацював із діячами Закордонного комітету РУП і членами редакції її партійних видань, які поділяли інтернаціоналістські погляди меншовиків. Спільно вони здійснювали заходи, спрямовані на реалізацію планів з уведення РУП до складу РСДРП. Однак на II «невідбутому» з'їзді в грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н. с.) отримати більшість і прийняти рішення про входження в російську марксистську партію їм не вдалося. Тому 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) вони оголосили про вихід зі складу РУП і намітили заходи зі створення нової організації, що незабаром отримала назву «Українська соціал-демократична спілка».

З'ясовано, що Спілка через місяць після розколу, 2 (15) лютого 1905 р., увійшла на засадах автономії до складу меншовицької фракції РСДРП. Члени цієї групи мали подібні до російських марксистів (меншовиків) ідейні переконання і сподівалися за допомогою потужнішої РСДРП подолати соціальне та національне гноблення України. У Львові вони розгорнули значну видавничу роботу. Видання УСДС загалом ґрунтувалися на меншовицьких теоретичних підходах і в них містилися заклики до революційного повалення царизму, виборів Установчих зборів і створення демократичної республіки. Спілка перебувала на програмних засадах РСДРП щодо національного питання та поділяла її інтернаціоналістські погляди. Вона не приділяла уваги обстоюванню національно-культурних потреб українського народу, не йшлося і про автономію України. Проте важливе значення для агітаційно-пропагандистської роботи мало те, що газети, брошури, листівки УСДС видані українською мовою. Вони написані просто та доступно й тому були особливо популярними серед сільських і міських трудівників.

З'ясовано, що головним своїм завданням УСДС вбачала працю в українському селі. Спілчани виробили програму революційної боротьби сільськогосподарських робітників і селян за покращення їхнього соціального становища. Вже з березня 1905 р. хліборобам пропонували домагатися безоплатної передачі всієї землі, зокрема й поміщицької. Сільським робітникам рекомендували вимагати підвищення заробітної плати, покращення умов праці в поміщицьких економіях. У разі невиконання цього передбачалося проводити страйки під керівництвом селянських комітетів. Сільські трудівники мали узгоджувати свої дії з міським пролетаріатом і діяти під керівництвом російської марксистської партії.

Встановлено, що з весни 1905 р. УСДС активізувала діяльність, спрямовану на розгортання революційного руху у селах. У своїй роботі вона спиралася на підтримку російських марксистів у складі Південного бюро та Південно-технічного бюро ЦК РСДРП, низки союзів, комітетів і груп, переважно меншовицьких. Формування спілчанських громад супроводжувалося конфліктами з колишніми товаришами з РУП. На початках роль керівного центру Спілки виконувала редколегія спілчанської газети «Правда», під проводом якої здійснювалася активна видавнича діяльність, розбудовувалися місцеві партійні осередки, розгорталася агітаційно-пропагандистська робота, переважно серед селян і сільськогосподарських робітників, вживалися заходи зі створення селянських комітетів. Враховуючи ці досягнення УСДС, Женевська конференція партійних працівників РСДРП (квітень 1905 р.) прийняла резолюцію, у якій доручила їй здійснювати друк соціал-демократичної літератури російською мовою для селянства всієї імперії. Проте статус УСДС у складі партії й надалі був невизначеним. Аналіз агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи спілчан засвідчує, що вона зосереджувалася головно у Київській, Полтавській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Херсонській губерніях. У лютому – жовтні 1905 р. Спілка перетворилася на велику регіональну партійну організацію меншовиків, яка працювала винятково на селі.

З'ясовано, що у листопаді 1905 – березні 1906 рр. Українська соціал-демократична спілка почала перетворюватися на велику регіональну організацію

РСДРП. На Листопадовій конференції УСДС було прийнято статут організації та обрано керівний орган – ГК. Спілка об'єдналася з Південним провінційним бюро РСДРП, а до кінця революції – з іншими організаціями російських марксистів, які працювали паралельно на тих самих чи суміжних територіях. Наприкінці революції «спілчанська область» охоплювала більшу частину території Наддніпрянської України: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії. Про інтернаціональний характер УСДС засвідчувало приєднання до неї громад суміжних білоруської Гомельщини та молдовської Бессарабської губерній. У складі спілчанських громад діяли окремі більшовики, а кероване ними Вузлове бюро Південно-Західної залізниці визнавало ідейний провід меншовицьких УСДС та Київського комітету РСДРП. Після Об'єднавчого з'їзду російської марксистської партії, наприкінці 1906 р., зроблена невдала спроба об'єднання організацій Спілки та Бунду, проте останні тісно взаємодіяли в процесі діяльності. Українська соціал-демократична спілка перетворилася на потужний регіональний союз РСДРП, який здійснював роботу в селах та в місті. Унаслідок зазначених трансформацій склад спілчанських громад став багатонаціональним.

Доведено, що діяльність Української Спілки набула найбільшого успіху в період із квітня 1906 по червень 1907 р. Робота Спілки реалізовувалася під керівництвом ГК, склад якого змінювався внаслідок арештів і поповнення шляхом кооптації. У зазначений час відбулася зміна структури УСДС: замість поділу соціал-демократичної громади за тогочасним адміністративно-територіальним устроєм українських губерній, соціал-демократична область Спілки стала поділятися на невеликі райони з подібним соціально-економічним розвитком і зручним транспортним сполученням. Це дало змогу, значною мірою, подолати розрізненість партійних організацій, покращити керівництво роботою. Діяльність УСДС спиралася на досить міцну фінансову основу керівного органу та спілчанських організацій. Соціал-демократичні громади мали інтернаціональний склад. Конспіративна діяльність УСДС не дає змоги достеменно встановити кількість партійців, які в ній діяли. Наприкінці Першої російської революції спілчанські осередки налічували орієнтовно 7 000 соціал-демократів.

Встановлено, що внаслідок агітаційно-пропагандистської та організаторської діяльності УСДС сформувалася розгалужена мережа її громад, набули розповсюдження марксистські ідеї серед селян, сільських і міських пролетарів. Завдяки Спілці у селах сформувалася відносно численна група «свідомих селян», соціал-демократів. Попри те, що вони опанували на певному рівні марксистські ідеї, їхньому світогляду були притаманні настанови традиційної селянської ментальності. Під керівництвом УСДС створювалися органи страйкової боротьби (страйкові комітети, ради селянських депутатів), організації ВСС, профспілки, розгорталися широкі рухи трудящих у селах і містах.

Засвідчено, що Українська соціал-демократична спілка брала активну участь у виборах до II Державної думи. ГК підготував низку директив із ведення виборчої роботи у різних виборчих куріях, агітаційних відозв, укладав передвиборчі угоди. Члени спілчанського керівництва особисто брали участь у роботі в регіонах, мобілізували партійців і широкі верстви населення на вибори. УСДС найтісніше

взаємодіяла з Бундом, який увійшов до складу РСДРП. Активно співпрацювала Спілка також із УСДРП та іншими соціалістичними партіями. Унаслідок виборів Спілка домоглася обрання п'яти своїх членів у Думу, які увійшли в її соціал-демократичну фракцію. Депутати-спілчани активно підтримували зв'язок зі своїми виборцями, націлювали останніх на революційну боротьбу з самодержавством.

З'ясовано, що водночас УСДС здійснювала підготовку до збройного протистояння з владою. На революційний характер діяльності спілчан-меншовиків вказувала теоретична і практична робота керівних партійних органів та місцевих громад: вони займалися практичною підготовкою до збройного виступу, заготовляли зброю, вибухові снаряди. При ГК існувала добре законспірована військова комісія, яка курувала роботу підпільних бойових і військових організацій. Діяльність УСДС відбувалася в жорсткому протистоянні з таємною поліцією.

Встановлено, що в добу реакції Українська Спілка стала об'єктом особливої уваги правоохоронців. Київське охоронне відділення та жандармські установи мали низку таємних агентів, які інформували про діяльність УСДС, обіймали керівні посади в громаді та слугували знаряддям підтримки розколу в РСДРП. Успішна діяльність таємної поліції проти Спілки стала основною причиною її занепаду. Другою причиною стала ідейна й організаційна криза, яка охопила російську марксистську партію. У ній запанувало розчарування в стратегії і тактиці соціал-демократичної роботи, поряд з існуючими фракціями виникли партійні течії різного спрямування. Унаслідок цього ослабнув централізм РСДРП в керівництві партійними організаціями.

З'ясовано, що на початку доби реакції продовжували функціонувати керівні установи УСДС (ГК, ЦГС) і її регіональна мережа. Однак спроби її керівників скликати спочатку обласний з'їзд, а потім обласну нараду закінчилися безрезультатно. Посилились кризові тенденції в громаді. В організаційній площині вони позначилися у нестачі партійних працівників у центрі та на місцях, у важкому фінансовому становищі громад, зменшенні їхніх технічних можливостей, що разом призводило до згортання роботи. Скоротилася мережа та чисельність спілчанських осередків, а низка комітетів припинила існування (Полтавський губернський союз, Чернігівський комітет та ін.). Зростала автономізація діючих місцевих громад, послабилася координація дій між ними. Унаслідок постійних ліквідацій, роботи секретних співробітників охоранки відбувалася деморалізація та розчарування частини членів УСДС у марксистській доктрині та перехід їх у лави інших політичних організацій (есерів, анархістів). Криза мала вияв у радикалізації настроїв і дій серед членів громад Спілки, про що свідчили рішення про створення бойових дружин і проведення експропріацій. Зазначені вчинки засвідчували, що всупереч ідейним настановам, рішенням партійних форумів РСДРП, українські селяни, які входили до складу осередків, згідно з притаманними ментальними настановами, вносили анархічну складову в діяльність спілчанських організацій.

Встановлено, що в умовах кризи УСДС ініціативу з відновлення громади взяли на себе соціал-демократи, які опинилися в еміграції. Закордонна група Спілки (червень 1908 р.), очолювана М. Меленевським, ініціювала відновлення газети «Правда» і співпрацювала з відомим соціал-демократом Л. Троцьким. Спільно вони

поставили за мету провадити нефракційну ідейно-політичну лінію, спрямовану на подолання розколу в РСДРП і відновлення соціал-демократичного руху. Проте ці заходи не дали результатів, оскільки опозиція ЗГС, інспірована таємною поліцією, переконала більшість спілчан у доцільності дотримання меншовицької політики. Унаслідок цього й надалі існував фракційний розкол у РСДРП.

З'ясовано, що в 1910–1912 рр. М. Меленевський і його нечисленні прихильники, які мали національні почуття, переконалися в неможливості досягнути поставленої ще на початках існування УСДС мети – використати міць російської соціал-демократії для соціального та національного звільнення трудящих мас українських губерній. Вони зосередилися на праці з відновлення організації. У лютому 1911 р. утворилася Провінційна група УСДС, а у 1912 р. – Закордонний комітет Спілки у Львові. Зазначені установи активізували роботу, спрямовану на відродження громади. З кінця 1911 р. і до серпня-вересня 1912 р. велися переговори з УСДРП про об'єднання та створення потужної «української соціал-демократії», проте вони закінчилися безрезультатно.

Встановлено, що у зв'язку з послабленням централізму в РСДРП, спілчанські керівні органи мали більшу автономію. З метою отримання фінансової допомоги для розгортання роботи провідники громади зверталися з листами до керівних органів низки західноєвропейських соціал-демократичних партій, однак ці звернення не дали бажаних результатів. Для відновлення громади планувалось використати страйки під час жнив і вибори до IV Державної думи. Для розгортання страйкового руху видано кілька відозв, проте без мережі міцних соціал-демократичних громад досягти задуманого не вдалося. Це, а також несприятливі суспільні обставини, дискримінаційне виборче законодавство не дозволили Спілці досягти успіху під час виборчої кампанії до Думи.

Досліджено участь УСДС у серпневій 1912 р. конференції організацій РСДРП у Відні, скликаній супротивниками більшовиків. Форум взяв до відома інформацію про переговори Спілки з УСДРП і схвалив резолюцію про агітацію в Україні українською мовою. Останнім офіційним документом, який підписав представник УСДС, стала відозва українських соціал-демократичних організацій до Базельського конгресу II Інтернаціоналу проти війни та з закликом допомогти в розв'язанні українського питання (листопад 1912 р.). Після цього Спілка перестала існувати як політична громада. Надалі колишні спілчани діяли у складі різних політичних партій і спілок.

Основні положення дисертації викладені автором у таких публікаціях:

Монографії:

1. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

Рец.: Шандра В.С. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності // Укр. іст. журнал. 2017. № 4. С. 202–207; Гирич І. Федьков Олександр. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с. //

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 463–470.

***Статті у фахових виданнях України та виданнях,
що включені до міжнародних науково-метричних баз:***

2. Діяльність Української соціал-демократичної спілки на Черкащині в 1905–1907 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 51–57. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

3. Є така партія? (Історіографічні нотатки з історії Української соціал-демократичної спілки) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 177–192. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

4. Життя і повсякденні тривоги провокатора Йосипа Барановського (З історії Української соціал-демократичної Спілки РСДРП) // Гуржіївські історичні читання. Вип. 4 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. С. 108–110.

5. «...і тут є життя»: тюремні будні ув'язнених спілчан // Український селянин. Збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 70–75. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

6. Охранка vs Спілка: діяльність правоохоронних органів Російської імперії в контексті боротьби з Українською соціал-демократичною спілкою // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 195–206.

7. Пізнавальні можливості корпусу партійних джерел з історії Української соціал-демократичної спілки // Переяславський літопис: збірник наукових статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12. С. 102–112.

8. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії: діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Т. 25. С. 147–180.

9. Російський соціал-демократ Ісак Біск і утворення Української соціал-демократичної спілки // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 24. С. 256–275.

10. Російський соціал-демократ Ісак Біск: розлам Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки // Наукові праці

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25. С. 289–317.

11. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 229–243.

12. Соціал-демократичний рух у північному Лівобережжі України та в суміжних регіонах Білорусі в 1905–1907 рр. // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 5. С. 12–21. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

13. Спроби відновлення впливу та занепад Української соціал-демократичної спілки у період революційного піднесення (1910–1912 рр.) // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125. С. 42–47. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричних баз – Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; РИНЦ*).

14. Становище Української соціал-демократичної спілки на початку доби столипінської реакції // Укр. іст. журнал. 2017. № 5. С. 55–71. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричних баз – EBSCO, Google Scholar, Slavic Humanities Index, РИНЦ*).

15. Становлення Української соціал-демократичної спілки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. Т. 24. С. 240–254.

16. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Укр. іст. журнал. 2015. № 3. С. 88–107. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричних баз – Slavic Humanities Index, РИНЦ*).

17. Українська соціал-демократія на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2014. Вип. 5 (123) С. 62–65.

18. УСД Спілка і вибори до III Державної Думи Російської імперії // Гуржіївські історичні читання / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. С. 241–251.

19. Українська соціал-демократична спілка на Черкащині у добу реакції // Український селянин. Збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 24–28. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

20. Українська соціал-демократична Спілка на Поділлі у 1905–1907 рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 32. С. 36–45.

21. Українська соціал-демократична Спілка РСДРП напередодні і в період відкритого протистояння сил революції та уряду (жовтень-грудень 1905 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.

Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Г. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 321–331.

22. Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі XIX та XX ст.: соціокультурні умови та напрями діяльності // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26. С. 333–366. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

Праці апробаційного характеру:

23. Документи керівних партійних органів про становище Української соціал-демократичної спілки в РСДРП (грудень 1904 – листопад 1905 рр.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (10 липня 2013 р., Хмельницька область, м. Кам'янець-Подільський) / Придніпровський науковий центр НАН України і МОН України. Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2013. Ч. 3. С. 5–9.

24. На зорі парламентаризму: епізод з виборів до Державної Думи Російської імперії на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Випуск 8. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С. 81–82.

25. Нова історична біографія: епізод з життя Ісаака Біска // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 43–45.

26. О. Скоропис-Йолтуховський «на переломі» // ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження) / М-во освіти України, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 1997. Кн. 1: Історичні дослідження. С. 116–118.

27. Політичні партії в Кам'янці-Подільському на початку XX століття (1902–1907 рр.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 76–82.

28. Раскол Революционной украинской партии (декабрь 1904 г.) // The First European Conference in Social Sciences and Humanities. 22 December 2014. Austria, Vienna. Vienna, 2014. P. 27–34.

29. Російський марксист Любоп Аксельрод про національне питання на початку XX ст. // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. Ч. 1. С. 109–112.

30. Українська соціал-демократична спілка РСДРП на Поділлі у 1905 р. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. / Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява: Поділля, 1998. С. 193–197.

31. Утворення Української соціал-демократичної спілки та її роль в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст. // 20 років перемог і поразок Соціалістичної партії України. Уроки і висновки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2013 року. Хмельницький, 2013. С. 24–32.

32. Участие Украинской социал-демократической спилки РСДРП в работе меньшевистских конференций (1905 г.) // Актуальные проблемы истории, политики, права. Всероссийская научно-практическая конференция. Сборник статей. Пенза: РИО ПГСХА, 2013. С. 107–111.

33. Українська соціал-демократична спілка та Херсонський губернський комітет сільських організацій у 1905–1907 рр.: до питання про співпрацю // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті. Міжнародна науково-практична конференція. 26-27 лютого 2016 року; м. Херсон / Херсонський державний університет; факультет психології, історії та соціології. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 91–95.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

34. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 112–133.

35. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 530–541. (У співавторстві).

36. З історії соціально-політичного життя Могилівщини у 1905–1907 рр. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, 1996. С. 65–67.

37. Партійно-політичне життя на Кам'яничині на початку XX ст. // Кам'яничина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2013. С. 93–114. (У співавторстві)

38. Українська соціал-демократична спілка: шляхи розв'язання аграрного питання (за матеріалами газети «Правда» // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 246–253. (У співавторстві).

39. Українська соціал-демократична спілка про шляхи розв'язання аграрного питання (1905–1907 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наук. праць. Рівне, 2005. Вип. 5. С. 25–30. (У співавторстві).

40. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 р. // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Т. 16. С. 348–361. (У співавторстві).

41. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку XX ст.) // Молода нація. 2004. № 4 (33). С. 5–12.

АНОТАЦІЇ

Федьков О. Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України. Інститут історії України НАН України. Київ, 2017.

У дисертації охарактеризовано соціокультурні умови виникнення та діяльність соціал-демократичних партій і спілок в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано емпіричні факти з історії соціал-демократії Російської імперії та осмислено їх у поняттях, що дозволило обґрунтувати концепцію інтернаціональних і національних марксистських партій і спілок. Виокремлено основні критерії, які стали основою для порівняння та групування зазначених організацій. Встановлено, що до інтернаціоналістських організацій належали загальноімперська РСДРП, а також Українська соціал-демократична спілка. Більшість політичних партій і спілок Російської імперії, зокрема й Революційна українська партія (Українська соціал-демократична робітничка партія), репрезентували національний напрям у марксизмі.

З'ясовано причини розколу РУП і утворення УСДС на межі 1904 та 1905 рр., встановлено роль РСДРП у цих подіях. Здійснено періодизацію історії Спілки та простежено її еволюцію в добу Першої російської революції від нечисельної інтернаціоналістської групи до впливового регіонального союзу російської марксистської партії, який поширював свій вплив на більшість губерній Наддніпрянської України та деякі суміжні території Білорусі та Молдови. Проаналізовано керівництво, структуру, фінанси, склад і чисельність спілчанських організацій, форми та методи їхньої діяльності в 1905–1907 рр. З'ясовано кризове становище Спілки в період реакції та розглянуто спроби її провідників відновити соціал-демократичну мережу. Встановлено причини занепаду цієї соціал-демократичної організації в 1912 р.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка, Російська соціал-демократична робітничка партія, марксизм, інтернаціональні організації, національні партії, робітничий клас, революція.

Федьков А. Н. Украинский социал-демократический союз в общественной жизни Надднепрянской Украины начала XX в. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01. – история Украины. Институт истории Украины НАН Украины. Киев, 2017.

В диссертации характеризуются социокультурные условия возникновения социал-демократических партий и союзов, их деятельность в украинских губерниях Российской империи в конце XIX – начале XX в. Обосновывается их классификация; критерием разделения на интернациональные и национальные организации выступает соотношение задач социальной и национальной борьбы в идеологии, программах и практической деятельности. Отмечено, что к интернационалистским организациям принадлежали общеимперская РСДРП, а также Украинский социал-демократический союз (Спилка). Большинство политических партий и союзов Российской империи, в том числе Революционная украинская партия (Украинская социал-демократическая рабочая партия), представляли национальное направление в марксизме.

Выясняются причины раскола РУП и образование УСДС на грани 1904 и 1905 гг., устанавливается роль РСДРП в этих событиях. Осуществляется периодизация истории Спилки, прослеживается её эволюция в период Первой русской революции от малочисленной интернационалистской группы к влиятельному региональному союзу российской марксистской партии, который распространял свое влияние на большинство украинских губерний Российской империи и некоторые смежные территории Беларуси и Молдовы. Анализируется состав руководства, структура, финансы, состав и количество союзных организаций, формы и методы их деятельности в 1905–1907 гг. Выясняется кризисное положение Спилки в период реакции, рассматриваются попытки ее лидеров возобновить социал-демократическую сеть. Устанавливаются причины упадка этой социал-демократической организации в 1912 г.

Ключевые слова: Украинский социал-демократический союз (Спилка), Российская социал-демократическая рабочая партия, марксизм, интернациональные организации, национальные партии, рабочий класс, революция.

Fedkov O. The Ukrainian Social-Democratic Union in the social life of the Dnieper Ukraine at the beginning of the twentieth century. Manuscript.

Thesis for a scientific degree of Doctor of Historical Sciences, Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2017.

The thesis deals with the social and cultural conditions of the emergence and activity of the social-democratic parties and unions in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. The empiric facts from the history of the Social-Democracy of the Russian Empire were analyzed and interpreted in terms that allowed us to substantiate the concept of international and national Marxist parties and unions. The main criteria which have become the basis for comparison of the mentioned organizations are singled out: 1) priorities in solving social and national problems and 2) principles of party development. It was found out here that the international Social Democrats advocated the preservation of the centralized state and the development of the socialist system, which would result in the socialization of means of production, and the elimination of classes and, consequently, social and national oppression. As for the issues of the party organization, the internationalists supported the

idea of creation of a united, centralized Social-Democratic Party, in which the national groups would operate on the basis of autonomy. Instead, the national Social Democratic parties also had class principles and, in their program requirements, advocated a revolutionary transformation of the existing society. They raised an issue of the national and legal status of oppressed nations in the future (achieving political independence, national-territorial or extraterritorial personal autonomy). Within the party organization they promoted the existence of independent social-democratic parties or the formation of the RSDLP as a federation of national Marxist organizations. It was also determined that international imperial RSDLP, as well as the Ukrainian Social-Democratic Union belonged to internationalist organizations. Most of the political parties and unions of the Russian Empire, including the Revolutionary Ukrainian Party (the Ukrainian Social-Democratic Labour Party), represented a national direction in Marxism.

The reasons of the split of the RUP and the formation of the USDU within 1904 and 1905 were figured out, as well as the role of the RSDLP in these events. This paper considers the periodization of the history of the Union and it also explores its evolution during the First Russian Revolution from a small internationalist group to an influential regional alliance of the Russian Marxist party, which spread its influence on most of the provinces of Dnieper Ukraine and some neighbouring territories of Belarus and Moldova. The leaders, structure, finances, ethno-social membership and the number of union organizations, forms and methods of their activity in 1905–1907 were examined here. The Union's crisis situation in the period of Stolypin reaction is clarified and attempts to restore the social-democratic community by its leaders are considered here. The causes of the decline of Social-Democratic organization in 1912 were established as well.

Key words: Ukrainian Social Democratic Union, Russian Social-Democratic Labour Party, Marxism, international organizations, national parties, working class, revolution.

Підп. до друку 17.11.2017. Формат 60х90/16.
Папір офісний. Друк різнографічний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 1,8. Тираж 100. Зам. № 787.

Надруковано у Кам'янець-Подільському
національному університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.